

ԽԱՉԻ ԶԱՐԴԱՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԱՀԱՅ ԳՈՐԳԱՐՎԵՍՏՈՒՄ (13—15-ՐԴ ԴԴ.)

Կապադովկիան հայաշատ շրջան է եղել հնուց ի վեր: Այդ իսկ պատճառով հունական աղբյուրներում՝ ἡ μικρὰ Ἀρμενία¹, հռոմեականում՝ Armenia Minor², բյուզանդականում՝ Thema Armeniacon—Հայկական բանակաթեմ³, իսկ հայկական աղբյուրներում ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ է անվանվել իր Առաջին և Երկրորդ Հայքերով⁴:

11-րդ դ. Վասպուրականից Արծրունիների, ապա Անիից և Կարսից Բագրատունիների զանգվածային բռնագաղթերով հայերն առավել ևս շատացան պատմա-աշխարհագրական լայն տարածքով Կապադովկիայում: Հետևաբար, սելջուկյան ներխուժումից առաջ, նրանց տիրապետության շրջանում (1074—1307 թթ.) և նրանց իշխանության քայքայումից հետո տվյալ տերիտորիայում թե՛ գերակշռող ազգաբնակչությամբ և թե՛ աշխատանքային ձեռներեցությամբ երկրի բազմաճյուղ արհեստների, արվեստների և ներքին ու արտաքին առևտրի բնագավառներում հայերն ունեցել են

զգալի մասնակցություն և մեծ դեր խաղացել դրանց հետագա զարգացման գործում: Տեղում հայերը զարգացրին նաև ինքնատիպ մի գորգարվեստ, որը հայ մշակույթի անբաժան մասն է կազմում, բայց անտեսված է մինչև օրս: Կոնիայում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում և այլ շրջաններում հայերի կողմից պատրաստված բարձրարվեստ գորգերի մասին ակնհայտեօրին հանգամանքով հիշատակում են 13-րդ դ. եվրոպացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն⁵ և ուրիշներ: Մասնագիտական գրականության մեջ 13—15-րդ դդ. վերագրվող այդ գորգերից որոշ թվով հայտնաբերվել են Կոնիայի և Բեյշեհիրի մզկիթներում, ինչպես նաև Ֆուստատի (հին Գահիրե) պեղումներից: Բայց կապադովկահայ այդ գորգերը վերագրում են սելջուկ-թուրքերին և եվրոպական թանգարաններում դասակարգում իսլամական արվեստի բաժնում⁶:

Վերոհիշյալ գորգերի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը բացահայտում է, որ նրանց հորինվածքը, զարդամոտիվների արտաքին ձևն ու բովանդակությունը, ինչպես նաև նախնիների տեղադրության իմաստավորումը սերտ առնչություն ունեն հայկական ոճով և հայ վարպետ-արհեստավորների ձեռքով շինված սելջուկյան աշխարհիկ ու հոգևոր բնույթի բազմաթիվ

¹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, թարգմ. Հ. Բարթիկյան, Երևան, 1970, էջ 22, 44, 95, 193, 299:

² Полибий, Всеобщая история, 1895: Նաև Марк Туллий, Речи в двух томах, 1962, I, § 14:

³ Կոստանդին Երիսմաժին, Բանակաթեմերի մասին, թարգմ. Հ. Բարթիկյան, Երևան, 1970, էջ 167: Նաև Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971:

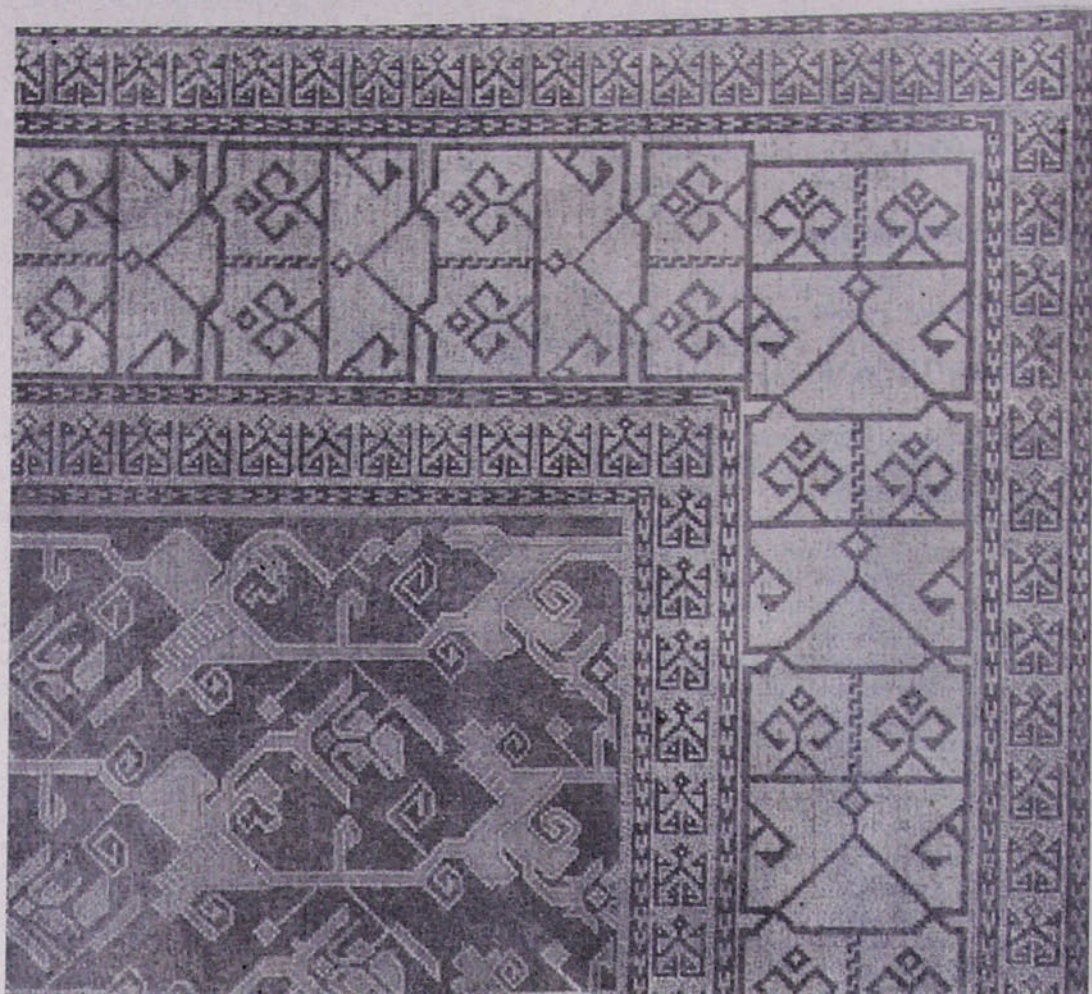
⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1963, էջ 96 և 117: Նաև Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1968, էջ 100:

⁵ Марко Поло, Путешествие, Ленинград, 1940, стр. 17:

⁶ Oktay Aslanapa ve Yusuf Durul, Selçuklu halıları, İstanbul, 1973. Նաև Kürt Erdman, Oriental carpets, Tübingen (Germany), 1960, p. 17:

կառույցների հետ: Դրանց համար որպես նախօրինակ ծառայել են պատմական Հայաստանի ավելի վաղ շրջանի շինարարական ավանդույթները, վարպետությունն ու ոճերը: Հետևաբար, այդ գորգերի զարդա-

ձևերում, որոնք նախորդում են սելջուկյան ներխուժմանը: Վերոհիշյալ գորգերի զարդամոտիվների արտաքին ձևերը, գաղափարական բովանդակությունն ու նրանց տեղադրման իմաստավորումը բացահայտում

Նկ. 1.

ձևերի բնօրինակներին հանդիպում ենք վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետական զարդաբանականներում, խաչքարային արվեստում, հայկական մագաղաթյա ձեռագրերի մանրանկարչության և կիսատական այլ արվեստների բուսական, կենդանական և երկրաչափական զարդա-

նե նրանց հայկական բովանդակությունը և հայկական ձեռարվեստի ստեղծագործություններ լինելը:

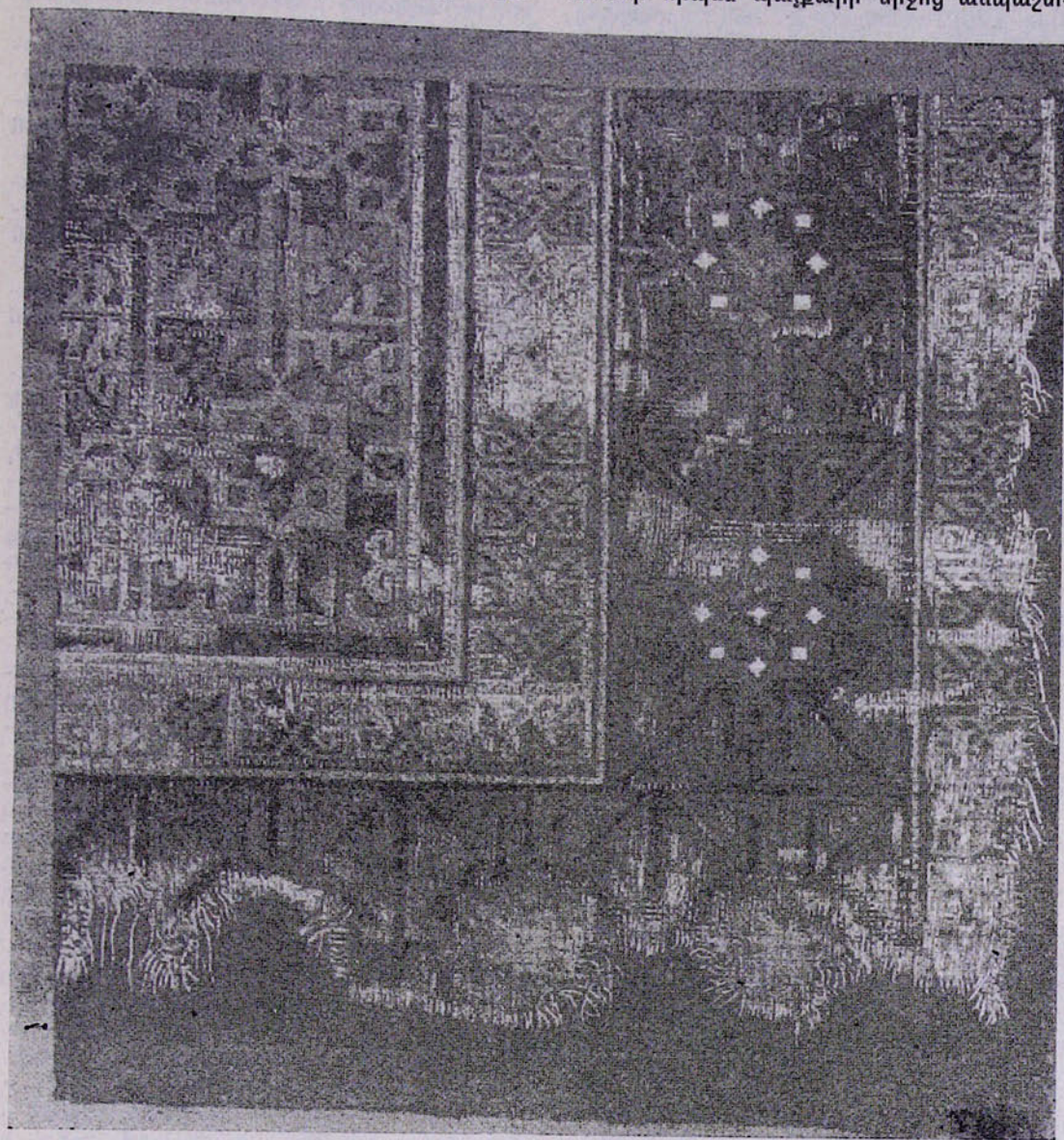
Սելջուկյան անվանված կապաղովկահայ այդ գորգերի էական հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ դրանց մեջ հաճախակի են օգտագործված բազմատեսակ ոճավորված բազմաթիվ ԽԱԶԱԶԱՐԴԵՐ (տես գորգանկարներն ու գծանկարները): Չկա մի գորգ, որի վրա օգտագործված չլինի ԽԱԶԸ: Ծիշտ է, խաչանիշը միայն քրիստոնեության սեփականությունը չի եղել, և

⁷ A. Saladin, Manuel d'Art Musulman: L'Architecture, Paris, 1907, t. 2, p. 456.

⁸ N. F. Lynch, Armenia, vol. 2, 1901, London, page 289.

հնուց ի վեր այն իմաստավորել է բնության չորս ուժերը, բայց քրիստոնեությունը հեթանոսական բազմաթիվ սովորությունների հետ մեկտեղ յուրացրեց նաև խաչանիշը:

Թակա քոչվորական հորդանների հաճախակի արշավանքներին, ճնշման ու թալանին, իր ազգային գոյությունը շարունակելու համար որպես պայքարի միջոց անպաշտ-

Նկ. 2.

Այն սրբագործեց և իմաստավորեց Քրիստոսի խաչելության խորհրդով: Նոր բովանդակություն հաղորդեց նրա ձևին և խաչը դարձրեց իր խորհրդանիշը: Ողջ միջնադարը հագեցված է քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ, որի աչքի ընկնող կենտրոններից էր հայաշատ Կապադովկիան:

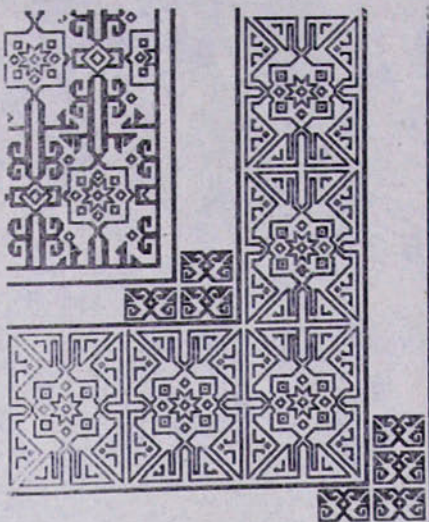
Շրջափակված օտար տարրերով և են-

պան հայն ապավինեց խաչին՝ գոյության կոպտ մորպես մեցուկի: Ինչպես քրիստոնեությունը, այնպես էլ նրա սիմվոլիկ արտահայտությունը հանդիսացող խաչը հալը խորապես ազգայնացրեց՝ նրան հաղորդելով ազգային նոր ձև և նոր բովանդակություն:

Օտարության մեջ թե հայրենիքում, իր

անձնական թե հավաքական կյանքում, բազմապիսի դժվարությունների և արհաւիրքների դեպքում հայը, որպէս գոյության և ինքնապաշտպանության միջոց, հավատաց խաչի աստվածային գերագոյութանը, նրանով ամրապնդեց ու համախմբեց իր ազգային ֆիզիկական ու հոգեկան ուժերը՝ կյանքի անհավասար պայքարում:

Միջնադարում ազգային պետականությունը կորցրած և հաճախ իսլամի տիրապետության տակ բռնի հպատակեցված հայ ազգաբնակչության համար խաչանիշի հաճախակի օգտագործումը միաժամանակ տիրապետողից տարբերվելու գործնական նպատակ է ունեցել և այն դրոշմել է իր

Նկ. 3.

ստեղծագործություններում: Ավելին՝ հայ եկեղեցին ունի խաչանձև հատակագիծ: Հայ շինականն իր դաշտերի քարիքը հանդիսացող ցորենից խաչքոտ է կազմում: Հայ մասիկն իր ամենօրյա հացը թխելիս խմորի վրա խաչանիշ է անում: Հայն իր որդիների սնունդությունը նվիրագործում է խաչանիշով՝ որպէս սերունդների ժառանգության և հավերժության նշան: Խաչ է քանդակում եկեղեցիների պատերի և պատմական այլ հուշարձանների վրա: Խաչքարային բազմաթուփանդակ ստեղծագործություններ է կերտում որպէս ազգային յուրահատուկ արվեստ: Փայտի, մետաղի և հախճապակու մշակման ժամանակ խաչանիշն է օգտագործում որպէս զարդամոտիվ: Եկեղեցական անոթների և այլ առարկաների վրա խաչանիշ է դրոշմում: Քրիստոնեացած խաչին բազմաչափար հայ ժողովուրդը նույնիսկ տվեց ազգային յուրահատուկ նկարա-

գիր՝ հատատակից այլ ժողովուրդներից ևս տարբերվելու, չճոխվելու նպատակով: Իր ողջ պատմական կյանքի ընթացքում հայ ժողովուրդը ձգտել է ամեն կերպ պահպանել իր ազգային ինքնությունը, առանց սակայն այլամերժ լինելու:

Հայ ժողովրդի համար խաչը չի խորհրդանշել միայն չարչարանքներ, այլ միաժամանակ նրա մեջ տեսել է ապագայում հարության, հույսի և ազգային վերածննդյան գաղափարի անխորտակ հավատքն ու գոյատևելու համատ պայքարի վճռականությունը: Այս պայմաններում հայն իր դրոշմած, քանդակած և գործած խաչանիշին տալիս է ազգային յուրահատուկ իմաստավորում. հետևաբար ազգային բովանդակություն է հաղորդում նրան և լայնորեն կիրառում իր կենցաղում:

Հայ ազգային բնորոշ սիմվոլիկ այս մտածողությունն իր լայն արտահայտությունն է գտել ազգային զարդարվեստում և կիրառական արվեստի բոլոր բնագավառներում, տվյալ դեպքում հատկապէս գորգարվեստում: Գորգն իր ամբողջական հորինվածքով, զարդանկերի ընտրությամբ և նրանց տեղադրության իմաստավորմամբ, ինչպէս նաև գույների ընտրությամբ և հարստությամբ իր ժամանակի և միջավայրի գեղարվեստական մտածողության, պատկերացման ու ճաշակի մարմնավորումն է. հետևաբար, գաղափարական առաքելություն է սինթեզվում եւ կոնկրետ ոճական և արտահայտչական ձևերի մեջ:

Որպէս հաշկական գորգերի ամենակարեւոր հատկանիշներից մեկը ափսոսաբանաբար նշում է Ա. Մազգյանը նշում է. «...այդ գորգերի վրա գոյությունն է որոշապես գծված խաչերի գործի և գույն փնտրելու եւնք պարսկական գորգերի վրա և որոնց շատ քիչ ենք հանդիպում կովկասյան այն գորգերի վրա, որոնք հաշկական շրջաններից չեն»⁹: Կապաղովկահայ գորգերում խաչանիշների բազմազանությունն օրինաչափորեն արդյունքն է գեղարվեստական տարբեր մտածողության և հնարքների: Հայը պատմության տարբեր ժամանակներում և միջավայրերում իր քաղաքական տերերի համար, ինչպէս և սոսկաքական նպատակով ստիպված է եղել գործել բազմաթիվ գորգեր: Բայց գործել է իր գիտեցած ձևով՝ ազգային ոճով և զարդարվեստի ավանդույթներով, անշուշտ հաշվի է առել նաև տիրապետողի և պատվիրատուի ճաշակն ու ցանկությունները: Այժմ սելջուկյան ան-

⁹ A. Sakisian, Pages d'Art Arménien, Paris, 1940, page 27. Նույն ձ. Քյուրդյան, Գորգը Հայոց մաս, Վենետիկ, 1947:

վանված կապադովկահայ այդ գորգերում խաչազարդերի տիրապետող առկայությունն ինքնին մատնում է իր իսկական տերերին:

Կապադովկյան այդ գորգերում ֆանատիկ իսլամ տիրապետողների գայությունից խուսափելու համար հաշը հաճախ ոճավորել և անճանաչելի դարձնելու չափ ձևափոխել է խաշը. նույնիսկ հաճախ համադրել է այլ զարդաների հետ. բայց ուշադիր դիտողը կտեսնի էական զարդաներ՝ խաչանիշը: Սելջուկյան կոշված բոլոր գորգերն էլ, առավել թե պակաս չափով, իրենց զարդաներում անպայման ունեն խաչ: Բայց առհասարակ զարդարվեստում և տվյալ դեպքում կապադովկահայ գորգարվեստի ազգային նկարագիրը չի բացահայտվում միայն տարբեր ձևերի բազմաթիվ խաչազարդերի հաճախակի օգտագործումով, այլ ամենակարևորն այն է, որ նրանք իմաստավորում և ազգային յուրահատուկ բովանդակություն են ստանում իրենց օգտագործման տեղով և նրանց հատկացված դերով: Դժվար թե իսլամ արհեստավորը, մոռացության տալով իր բուն ատելությունը, խաչին հատկացներ այնքան կարևոր տեղ...:

Սելջուկյան անվանված կապադովկահայ այդ գորգերի արտաքին ու ներքին գոտեզրերում խաչազարդերի շարանը հաճախ է օգտագործված որպես պահպանիչ: Նրանց դեր է վերապահված գորգը՝ հաշի տունը, պահպանել դժբախտ պատահարներից ու չար աչքերից (գծանկարներ՝ 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10):

Կենտրոնական գորգադաշտում տեղադրված բուսական, կենդանական և երկրաչափական հարաբարություններով հարրատացած խաչանիշ զարդամոտիվները ներկայացնում են մեկ-մեկ կենաց ծառեր: Դրանք իմաստավորված են կյանքի հավերժության և անմահության գաղափարով (գծանկարներ՝ 21, 22, 23, 24):

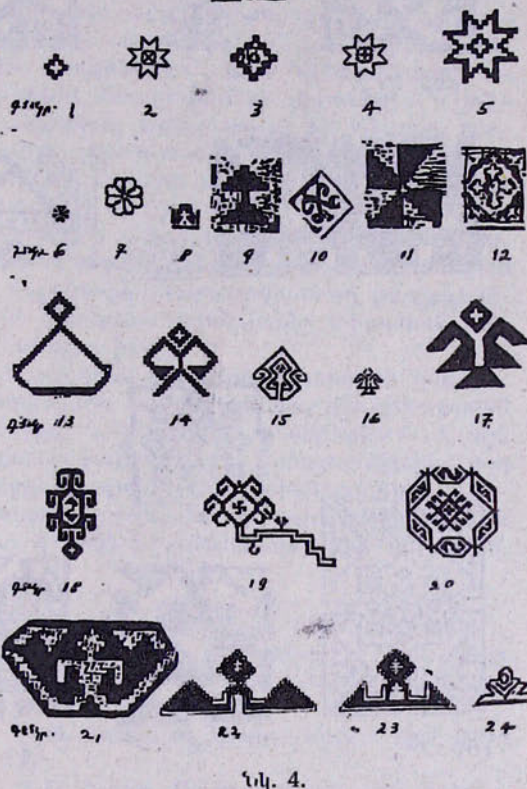
Ոճավորված եռագնդաձև զարդամոտիվները և վարսանդապտոյաին գծանցված զարդաները նվիրագործված են խաչանիշերով (գծանկարներ՝ 14, 15, 16, 17): Թեփատարած արծիվ հիշեցնող ոճավորված քառանկյունը կամ ութանկյունը զարդարված է կովկասյան կեռազարդերով. իսկ վրան էլ դրոշմված է սովորական խաչանիշը կամ կեռ խաշը, մի դեպքում պոչին (գծանկար 18), այլ պարագային՝ կրծքին կամ կոնակին (գծանկարներ՝ 19 և 20): Տարբեր տիպի խաշեր են պատկերում գծանկարներ 5, 9, 11, 12 և 13-ը:

Ոճավորված վիշապը ամենահատկանշական զարդամոտիվն է սելջուկյան անվանված կապադովկահայ գորգարվեստում, որը

հետագայում շարունակվել է ոչ միայն կովկասյան-հայկական վիշապագորգերում, այլև 16—18-րդ դարերի անատոլյան ընդհանուր անվան տակ ծանոթ հայկական գորգերում: Հաճախ հեթանոսական վիշապազարդը, իր վրա ընդունելով խաչանիշը, քրիստոնեական բովանդակություն է ստացել: Արևմտյան որոշ հեղինակներ, գծանցված վիշապները նմանեցնելով արաբական բլուֆի գրանիկ, զարդամոտիվները անհիմն կեր-

Մի շարք խաչազարդ նմուշներ

Կապադովկահայ գորգարվեստից
(XIII—XIV դդ.)

պով վերագրում են սելջուկներին և գորգերն էլ դասակարգում իսլամական արվեստի բաժնում:

Վերոհիշյալ գորգերում հաճախ նկատվում է բուսական և կենդանական զարդաների համադրում և դեպի երկրաչափական դեկորատիվ զարդամոտիվի անցում (գծանկար 25): Կենտրոնում բարձրանում է ոճավորված կենաց ծառը: Նրա երկու կողմերում դեմ-հանդիման կանգնած են գծանցված վիշապներ: Բայց հետագայում քրիստոնեությունը կենաց ծառը սրբագոր-

ծել է իր խաչանիշով՝ այն դրոշմելով նրա բնին: Հետևաբար, այս մեկ զարդամոտիվում հեթանոսական և քրիստոնեական ստանդորությունները համադրվել են՝ արտահայտելով նույն գաղափարը: Նման միտքն առավել զգայնացված-դրսևորված ենք տեսնում մի այլ զարդամոտիվում (զծանկար 27): Այստեղ դեմ-դիմաց կանգնած երկու վիշապներից ծնված և դեպի վեր սիսող վիշապների միախառնումը ավարտվում է խաչանիշով: Հետագայում զծանկար 25-ը լրիվ երկրաչափական զարդանի վե-

զծ. 25

26

27

զիշ. 28

29

զիշ. 30

31

32

33

Նկ. 5.

րածված օգտագործվում է անատոլյան ընդհանուր անունով ծանոթ 15—16-րդ դարերի հայկական գորգերում (զծանկար 28): Դեմ-դիմաց վիշապների միջև տեղակայված է նույնպես ոճավորված ձուկ, որը խորհրդանշում է կյանքի սաղմը և հավերժությունը: Հետագայում այն նվիրագործված է խաչանիշով. իսկ վերևում նրան հսկում և հովանավորում է ութանկյուն խաչանիշը (զծանկար 26):

Իսլամական սուրբ գիրքը՝ Ղուրանը, իր հավատացյալներին խստորեն արգելում է

մարդ կամ կենդանի էակ նկարել¹⁰: Գծանկար 29-ը պատկերում է մի թռչուն-վիշապ: Նրա կողմնակց կենագրողերով ոճավորված թևերը սկիզբ են առնում կենդանու կոնակին դրոշմված հայկական S գրանի հեթանոսական զարդանից, որը խորհրդանշում է վիշապը: Միաժամանակ կենդանու մարմինը զարդարված է խաչանիշերի շարանով: Բայց առավել ուշագրավ է այն, որ կենդանին գլխին կատարի փոխարեն կրում է խաչանիշ, մի հանգամանք, որը նշում է կենդանու մատաղացու լինելը: Տվյալ զարդամոտիվի շարանով զարդարված գորգը հավանաբար պատրաստված է եղել եկեղեցում օգտագործելու նպատակով, բայց հետագայում, ինչ-ինչ պայմանների բերումով, հայտնաբերվել է Կոնիայի մրգ-կիթներից մեկում (զծանկար 29):

Խաչանիշը, զգայնացված այլ զարդանիշերի հետ համադրված, առաջացրել է բարդ երկրաչափական զարդանիշեր: Նրանց հորինվածքում ևս գերակշռում են խաչաճարդերը, որոնք իմաստավորում են այդ զարդամոտիվները (զծանկար 30, 31, 32):

Վիշապագորգերի աստիճանական զարգացման մի ճյուղը մեզ առաջնորդում է դեպի խորանագորգ: Դրա փոխանցման լավագույն օրինակներից է զծանկար 33-ը: Դեմ-հանդիման կանգնած երկու վիշապներից բարձրացող երկու այլ փոքր վիշապների միախառնումից առաջանում է ոճավորված մի կիսաշրջանակ: Որոշ հեղինակներ բռնագրոսիկորեն դա նմանեցնել են փորձում իսլամական մահիկի, անտեսելով սրվալ զարդամոտիվի հորինվածքն ու էությունը: Ավելին՝ վերևից առկա է հավատքի, լավագույն ապագայի հույսի կանթերը, իր կողքերից առկա երկու այլ փոքր կանթերով, որոնց վրա ևս դրոշմված են խաչեր: Ներքևում տեղադրված է մի մեծ խաչաճարդ, իսկ նրանից ներքև՝ ութանկյուն աստղաճարդը, որի կենտրոնում դրոշմված է փոքր խաչանիշ:

Նկատի ունենալով, որ խաչը ո՛չ մի երկրում և ո՛չ մի ժամանակ իսլամի համար սիմվոլ չի հանդիսացել: Ոչ միայն սելջուկ-թուրքերից, այլև իսլամության ծնունդ տվող արաբներից առաջ հայերը գորգեր են գործել, ըստ արաբ պատմիչների վկայության, որոնք որպես կողոպուտ, որպես պետական տուրք կամ հարկ, ինչպես նաև առևտրական նպատակներով ցրվել են աշխարհով մեկ: Այժմ հարց է առաջանում. եթե մաս-

¹⁰ Մարգարեի Սուննա օրինագիրքը և նրա կարծիքների ժողովածուում՝ Հատիսում: Տես՝ Կ. Պալյան, Եգիպտոս և արաբական ճարտարապետությունը, 1914, Կահիրե, էջ 192:

նագիտական գրականության մեջ այդ գորգերն ընդունվում են իսլամական, այն էլ «իսլամական աղոթքի գորգեր», ապա ինչո՞վ բացատրել խաչի այնքան բազմազան ու հաճախակի օգտագործումը և նրան հատկացված այնքան կարևոր տեղը: Ավելին՝ ինչպե՞ս հաշտվել այն գաղափարի հետ, որ իսլամ հավատացյալը ամենօրյա իր աղոթքների ժամանակ ծունկի գա խաչի առաջ և երկրպագելու ժամանակ խոնարհի ու իր գլուխը անընդհատ հպի խաչանիշին... այն էլ միջին դարերում, երբ իսլամական մոլեռանդությունն իր գագաթնակետին էր հասել:

Հետաքրքիր է նաև պատմա-լեզվական այն փաստը, որ ԽԱՀ բառը «բնիկ հայերենն բառ է» և հայերենից է փոխառյալ թուրքերեն **خاچ** **haç** և աղրբեջաներեն **xay** բառը՝ հայ¹¹ և օտար¹², ինչպես նաև թուրք լեզվաբանների վկայությամբ¹³: Հիշյալ լեզուներում նույն բառարմատից կազմված բազմաթիվ բարդ ու ածանցավոր բառեր կան. դա հետևանքն է երկու ժողովուրդների երկարատև ու փոխադարձ շփման և համատեղ կեցության. օրինակ՝ **خاچ ایتمک** **xaç itmek** կամ **haç çikarmak**—խաչ հանել կամ խաչակնքել, **خاچلاماق** **xaylamak** կամ **haçlamak**—խաչել, **haçlamiş**—խաչեցյալ, **haç suya atmak**—խաչը ջուրը գցել (հայկական եկեղեցական ջրօրհների արարողությունը): Սակայն առավել հետաքրքրական փաստեր են հայերեն մի շարք բառերի նույնությամբ օգտագործումը թուրքերենում. օրինակ՝ **خاچار**—**haçvar**—խաչվար (խաչածն) կամ խաչվառ-խաչադրոշ կամ եկեղեցական դրոշ¹⁴: Եվդոկիայի (Թոգատի) շրջանի երբեմնի հայաշատ գյուղերում մինչև օրս օգտագործվում է **خاچوک** **Haçûk** «խաչուկ, գյուղական տների առիքներին խաչաձև դրոշված գերան», հայերենում նաև **խեչակ**:

خاچورگت—**Haçûrget**, **Xaçypret**—հայերեն **խաչերկաթ** թոնրի քերանին դրված խաչաձև թիթեղը: Գավառական այս բառը, ըստ Ա. ճառյանի, փոխ են առել Կեսարիայի թուրքերը և հույները, Եվդոկիայի շրջանի թուրքերը և Սղերդի շրջանի արաբները: Հայերեն այս բառն անցել է նաև ռուսերենին **коверга**, ուկրաիներենին, լեհերենին, լիթվաներենին և այլ լեզուների: **Xaçmar**—խաչմար, որը մեղվի կոթցում խաչաձև դրվող փայտն է, իսկ շինարարության բնագավառում **хачылыг**, որը նշանակում է տան տանիքին գերանի փոխարեն խաչաձև դրվող ձող, նաև **хача** կամ **haya**, հայերեն **խեչակ**, որը երկնդի նեցուկ է նաև բույսերի համար¹⁵: «Խաչ բառը,—ասում է ակդ. Բ. Ա. ռաքելյանը,—որ հայերենից անցել է վրացերենին, աղրբեջաներենին, պարսկերենին, քրդերենին»¹⁶, նաև Կենտրոնական Ասիական ժողովուրդների լեզուներին և աֆղաներենին, որոնք գորգի մի տեսակը խաչանիշ զարդամոտիվի պատճառով անվանում են «խաչլու Յումուտ»¹⁷, «խաչլու Բուխարա»¹⁸, «խաչլու թուրքուման»¹⁹ և «խաչլու աֆղան»²⁰: Հնուց ի վեր հայկական կիրառական արվեստների այլ բնագավառներում և հատկապես գորգարվեստում օգտագործված զարդամոտիվների մեջ տիրական տեղ է ունեցել խաչը:

Սելջուկյան անվանված գորգերի զարդամոտիվների հանգամանալից վերլուծությունն ինքնին ընթերցողին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ կապադովկյան այդ գորգերը գործվել են միջնադարյան հայկական զարդարվեստի ավանդույթներով և հալ վարպետ-արհեստավորների ձեռքերով:

¹⁵ Ա. ճառյան, Արմատական, հատոր 2, էջ 334:

¹⁶ Բ. Ռաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1964, հատոր 1, էջ 162:

¹⁷ M. Campa na, Oriental carpets, 1969, Milan p. 136.

¹⁸ O. Pictus, Oriental carpets, 1968, Switzerland, pl. XVI.

¹⁹ H. Haak. Oriental rugs London, 1960, pl. 35.

²⁰ P. Liebetrau, Oriental rugs in colour, 1970, Denmark, pl. 41.

¹¹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառաբան, 1973, Երևան, էջ 333:

¹² Д. А. Магазаник, Турецко-Русский словарь, Москва, 1945, с. 225.

¹³ M. Ali Ağakay, Türkçe sözlük, 1959, Ankara, s. 331.

¹⁴ Հին Հայկազյան բառարան, 1769, Վենետիկ, էջ 242:

